

rid 1943, s. 281-332; D. Varisco, "A Royal Crop Register from Rasulid Yemen", *JESHO*, XXXIV (1991), s. 1-22; a.m.f., "An Anonymous 14th Century Almanac from Rasulid Yemen", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, IX, Frankfurt 1994, s. 195-228; Mustafa al-Shihabi, "Filâha", *El²* (Ing.), II, 899-901; C. S. Colin, "Filâha", a.e., II, 901-902; A. K. S. Lambton, "Filâha", a.e., II, 902-906; H. İnalçık, "Filâha", a.e., II, 906-909; İrfan Habib, "Filâha", a.e., II, 909-910.

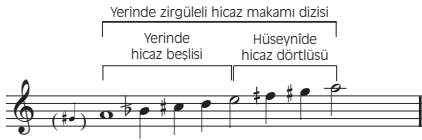

ANDREW MURRAY WATSON

ZİRGÜLELİ HICAZ

Türk müzikisinde bir makam.

Hicaz ailesi adı verilen, birbiriyle yakın ilişkili hicaz, uzzâl, hümâyun ve zirgüleli hicaz makamlarından oluşan grubun bir makamıdır. Aslı Farsça **zengüleden** gelen **zirgüle** kelimesi "küçük çingirak, def" anlamına gelir. Makam "hicaz zengüle" veya "hicaz zirgüle" olarak da adlandırılır. Makamın yedeni bakiye diyezli sol (nîm-zirgüle) perdesi olduğundan makama bu adın verildiği ifade edilmiştir. Zirgüleli hicaz makamının karar perdesi grubun diğer üç makamı gibi düğâh perdesidir. İnci-cıkıcı bir seyir özelliğine sahip olan makamın dizisi, düğâh perdesindeki bir hicaz beşlisi-ne hüseyñî perdesinde yine bir hicaz dörtlüsünün eklenmesiyle elde edilir:

Makamın güçlü perdesi hüseyñî (mi) olup bu perdede hicaz çeşniysiyle yarım karar yapılır. Yarım karar yapılırken koma diyezli fa (dik acem) yerine fa (acem) perdesi basılırsa yarım karar yine hicazlıdır. Fakat bu durumda hicaz çeşniysi S A₁₂ S değil B A₁₃ S şeklinde olur ki bu da özellikle incici seyirde yapılabilen bir uygulamadır ve makama bir olumsuzluk getirmez. Zirgüleli hicaz makamı, bizzat kendi imkânları ve hicaz ailesinin birbirine geçkiler yapması özelliğiyle asma kararlar bakımından oldukça zengindir. Makam seyri esnasında hüseyñideki hicazdan sonra nevâ perdesine düşülüp nikriz çeşnili bir asma karar, bunun dışında diğer hicaz çeşitleri gibi nîm-hicaz ve dik kürdî perdelerinde de çeşnisiz asma kararlar yapılabilir. Bu şekilde inilerek rast perdesine düşülürse bu perdede de nikriz çeşniysiyle asma karar yapılır.

Hicaz ailesini meydana getiren dört makamdan her birinin, ailenin diğer makamlarına zaman zaman asma kararlarla geçki yapma özelliğine sahip olduğu bilinmektedir. Çünkü bu ailenin temelini kimi dörtlü, kimi beşli halinde olan düğâh perdesi üzerindeki hicaz çeşniysi teşkil eder. Değişen ise sadece güçlüler ve güçlü üstündeki çeşnilerdir. Bu özelliğiyle zirgüleli hicaz seyri sırasında da ailenin diğer makamlarına asma kararlar vasıtasıyla geçkiler yapılır. Bunlar nevâda rastlı (hicaz makamı), nevâda bûselikli (hümâyun makamı), hüseyñide uşşaklı (uzzâl makamı) asma kararlarıdır. Zirgüleli hicaz kendi yeri olan düğâhta pek az kullanılmıştır. Buna karşılık makamın şedleri olan yegâhtaki şeddi şedaraban, hüseyñî aşırındaki şeddi süzüldil, ıraktaki şeddi evc-ârâ, rasttaki şeddi zirgüleli süzünak çok kullanılmış ve beğenilmiştir.

Zirgüleli hicaz makamındaki elde pek az bulunan eserlerde güçlü üzerindeki bölgeye pek sadık kalınmadığı görülür; yani hüseyñideki hicaz çeşniysi genellikle diğer hicaz çeşitlerinin üst bölgeleriyle değiştirilmiştir. Bu durumda makamı diğer hicaz ailesi makamlarından ayıran ve zirgüleli hicaz adlandırılmasına sebep olan sadece karar sırasında nîm-zirgüle perdesinin kullanılmasıdır. Makamın diğer şedlerinde de bu özellik yer almaktadır. Makamın donanımında si için bakiye bemolü (dik kürdî), fa için koma diyezi (dik acem), do için bakiye diyezi (nîm-hicaz), tiz taraftaki sol için yine bakiye diyezi (nîm-şehnaz) konulur ve geçkiler yapıldıkça gerekli değişiklikler eser içinde gösterilir. Zirgüleli hicaz makamı dizisinde yer alan perdelerin isimleri pestten tize düğâh, dik kürdî, nîm-hicaz, nevâ, hüseyñî, dik acem, nîm-şehnaz ve muhayyerdir. Yedeni ise 2. çizgideki bakiye diyezli sol (nîm-zirgüle) perdesidir.

Makam tiz ve pest taraftan üç şekilde genişleyebilir. 1. Durak üzerindeki hicaz beşlisi tiz durak muhayyer perdesine simetrik olarak göçürülür (simetrik genişleme):

2. Güçlü hüseyñî perdesi üzerindeki hicaz dörtlüsüne muhayyer perdesinde bir bûselik beşlisi getirilerek makam hüseyñide hümâyun dizisi olarak genişletilir (yeni dizi teşkili):

3. Makam pest taraftan da iki şekilde genişleyebilir. a) Hüseyñî üzerindeki hicaz dörtlüsü simetrik olarak pestte hüseyñî aşırın perdesi üzerine aynen göçürülür. Bu genişlemeden yeni bir makam dizisi meydana gelmez:

b) Yegâh perdesine rast beşlisiyle yapılan genişlemedir. Bu takdirde yegâh perdesinde bir basit süzünak makamı dizisi oluşur. Bu da yeni dizi teşkili tarzında bir genişlemedir:

Gerek tiz gerekse pest taraftan olan genişlemeler bir arada yapılabilir. Bu takdirde 15-16 seslik bir ses alanı meydana gelir. Ancak bu genişlik saz eserleri için uygun olabilirse de her ses sanatkarında 15-16 seslik bir ses genişliği bulunamayacağından sözlü eserler için pek uygun sayılmaz. Zirgüleli hicaz makamının seyrine güçlü hüseyñî perdesi civarından başlanır. Diziyi oluşturan çeşnilerde karışık gezinildikten sonra hüseyñî perdesinde yarım karar yapılır. Bu arada gerekli yerlerde gerekli asma kararlar ve hicaz ailesinin diğer makamlarına geçkiler gösterilir. Nihayet yine bütün dizide ve istenirse genişlemiş bölgelerde de dolaşıldıktan sonra düğâh perdesinde, nîm-zirgüle perdesi yeden olarak kullanılıp zirgüleli hicaz çeşniysiyle düğâh perdesinde tam karar yapılır.

Kemânî Hızır Ağa'nın sakil, Nâyî Osman Dede'nin devr-i kebîr usulündeki peşrevleri; Hacı Ârif Bey'in aksak usulünde, "Âlemde ey serv-i semen", Sadettin Kaynak'ın düyek usulünde, "Son ümidim de bitti", Alâaddin Yavaşca'nın sofyan usulünde, "Boğaziçi şen gönüller yatağı" ve nîm-sofyan usulünde, "Bakışların kıvılcım rûha alev saçıyor" mısralarıyla başlayan şarkıları; Dellâl-

ZİRGÜLELİ HİCAZ

zâde İsmâil Efendi'nin sofyan usulünde, "İnile ey dertli gönül inile". Ali Rıza Şengel'in düyek usulünde, "Sana ey şâh-ı rüsul uymayanın bitmez işi" mısralarıyla başlayan ilâhileri bu makamın örnekleri arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülbâki Nâsır Dede, *Tedkik ve Tahkik* (nşr. Yalçın Tura), İstanbul 2006, s. 61; Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Musikisi*, İstanbul 1933-40, I, 70-74; IV, 217-219; Hüseyin Sâdeddin Arel, *Türk Mûsikisi Nazariyatı Derleri* (nşr. Onur Akdoğu), Ankara 1991, s. 349-352; İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikisi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleri*, İstanbul 2006, s. 174-178.

İSMAİL HAKKI ÖZKAN

ZİRÎ b. ATIYYE

(زيرى بن عطية)

Ebû Yûsuf Zîrî b. Atıyye b. Abdillâh el-Hazerî el-Mağrâvî ez-Zenâti (ö. 391/1001)

Zenâte emirlerinden.

Berberî Zenâte kabilesinin Mağrâve kolidan Benî Hazer'e mensuptur. IV. (X.) yüzyılda Mağrib'de Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri arasında devam eden nüfuz mücadelesinde Berberîler'in Sanhâce kolu Fâtımîler'i, Zenâteliler ise Endülüs Emevîleri'ni destekliyordu. Bu süreçte Mağrâve'nin Benî Hazer kolu Fas, Sicilmâse ve Ağmât'a hâkimdi. O sırada Fas, 368'de (979) Zenâte emirlerinden olan ve Endülüs Emevîleri adına bölgede biat almaya başlayan Zîrî b. Atıyye'nin idaresinde idi. Sanhâce Berberîleri'nden olup Zîrîler Devleti'ni kuran Bulukkîn b. Zîrî 979-984 yılları arasında düzenlediği seferler sonucunda Fas ve Sicilmâse'yi zaptetti. Bulukkîn'in Zîrî b. Atıyye'nin üzerine yürüdüğü sırada 373 (984) yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mansûr büyük bir ordu hazırlayıp Zîrî b. Atıyye'ye ve diğer Zenâte Berberîleri'ne karşı sefere çıktı. Zîrî b. Atıyye, Fas şehri yakınlarında karşıladığı Mansûr ve ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Mansûr'un çok sayıda askeri öldürüldü veya esir alındı (375/985).

Zîrî b. Atıyye'nin Mağrib'deki bu başarısı Endülüs Emevî Devleti'nde büyük bir memnuniyetle karşılandı. 378'de (988) Zenâte'nin seçkin emirlerinden kardeşi Mukâtil b. Zîrî'nin ölümünden sonra Zenâteliler'in lideri olan Zîrî b. Atıyye ertesi yıl Endülüs Emevî Hükümdarı II. Hişâm'ın hâcibi İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un davetlisi olarak Kurtuba'ya (Cordoba) gitti. İbn Ebû Âmir, kendisine görkemli bir törenle karşıladı ve ona vezir unvanını tevcih et-

Zîrgüleli
hicaz
makamı
seyir
örneği

ti, çok değerli hediyeler verdi. Zîrî b. Atıyye, 379 (989) yılında yeğeni Mansûr b. Bulukkîn'e karşı isyan edip kendisine sığınan Tâhert hâkimi Ebû'l-Behâr b. Zîrî'yi destekledi ve bazı Zîrî topraklarını ele geçirdi. Mağrib'de önemli zaferler kazandı. 382'de (992) İbn Ebû Âmir'in daveti üzerine çok değerli hediyelerle birlikte tekrar Kurtuba'ya gitti. Mağrib'e döndüğünde Fas'ın İfrenîler'den Yeddû b. Ya'lâ tarafından ele geçirildiğini gördü; Yeddû ile girdiği çarpışmadan sonra şehri tekrar hâkimiyeti altına aldı ve durumu İbn Ebû Âmir'e bildirdi. Öte yandan İbn Ebû Âmir'in kendisine verdiği vezir unvanını yeterli bulmayan Zîrî b. Atıyye onu II. Hişâm'ın halifelik yetkilerini elinden almakla itham etti. 383 (993) yılında Vecde (Vücd) şehrini kurarak burayı yönetim merkezi yaptı ve bağımsızlığını ilân etti.

Mansûr b. Bulukkîn'in yerine geçen (386/996) oğlu Bâdis iktidarını sağlamlaştırmaya çalıştığı sırada Zîrî b. Atıyye, Sanhâce topraklarına saldırdı. Bâdis büyük amcası Hammâd b. Bulukkîn'i Zîrî b. Atıyye ile mücadele etmekle görevlendirdi ve ele geçireceği toprakları kendisine vereceğini söyledi. Ancak bu sırada amca ile yeğen arasında çıkan bir anlaşmazlık onları karşı karşıya getirdi. Böylece Zîrî b. Atıyye daha rahat hareket etme imkânı buldu. Diğer taraftan İbn Ebû Âmir, Zîrî b. Atıyye'nin bağımsızlığını ilân etmesi üzerine Mağrib'e Vâzih kumandasında bir ordu gönderdi (386/996). Ancak bu ordu Zîrî b. Atıyye karşısında mağlûp olunca bu defa oğlu Abdülmelik b. Mansûr komutasında daha büyük bir ordu sevketti. Abdülmelik ve Vâzih kumandasındaki Endülüs kuvvetleriyle Zîrî b. Atıyye'nin ordusu arasında Tanca yakınlarında cereyan eden şiddetli savaşta Zîrî b. Atıyye ağır bir yenilgiye uğradı. 29 Şewal 387'de (4 Kasım 997) Fas'a giren Abdülmelik bölgede idarî yapıyı yeniden düzenledi ve güçlendirdi. Bura-ya Endülüs'ten yeni yöneticiler tayin edildi. Ardından Zîrî b. Atıyye ve Berberîler'le, Endülüs Emevîleri'ne bağlı kalacakla-

rına dair anlaşmalar imzalandı. Bu savaşın sonunda Mağrib kesin olarak Endülüs Emevîleri'ne bağlanırken Zîrî b. Atıyye durumu kabullenmek zorunda kaldı ve Endülüs Emevî Devleti'ne bağlılığını ölünceye kadar sürdürdü.

Zîrî b. Atıyye Cemâziyelelvel 389'da (Mayıs 999) Zîrîler'in hâkimiyetindeki Tâhert'e yürüdü. Zîrî Hükümdarı Bâdis b. Muhammed'in nâibi Muhammed b. Ebû'l-Arab kumandasında gönderdiği büyük bir ordu ile Zîrî b. Atıyye arasında meydana gelen savaşta Zîrî b. Atıyye büyük bir zafer kazandı. Çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi. Ardından Tâhert'e girdi. Ancak Bâdis'in kendisini takip etmesi üzerine onunla savaşmaktan çekindiği için şehirden ayrılarak Araplar'ın yaşadığı kuzey bölgelerine kaçtı. 391 (1001) yılında Sanhâce Berberîleri'nin merkezi Eşîr'i bir ay süreyle kuşatan Zîrî b. Atıyye rahatsızlığı yüzünden kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı ve kısa bir süre sonra 12 Ramazan 391 (5 Ağustos 1001) tarihinde vefat etti (İbn İzârî, II, 251); yerine oğlu Muiz geçti.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 34, 46, 51, 68-69, 90, 127-128, 152-154; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 238, 251, 282; İbn Ebû Zer', *el-Enisü'l-muğrib*, Rabat 1972, s. 102-108; M. Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs: el-Hilâfetü'l-Ümeviyye ve'd-devletü'l-Âmiriyye*, Kahire 1408/1988, s. 545-547, 557-559; S. M. İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi* (trc. Yusuf Yazar), Ankara 1990, s. 219, 232; Hâdi Rûcî İdrîs, *ed-Devletü'ş-Şanhâciyye* (trc. Hammâdi es-Sâhilî), Beyrut 1992, I, 74, 75, 95, 101, 102, 109, 110, 115-118, 126-134, 139, 152; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, Ankara 1994, s. 116-122; Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-âşri'l-İslâmî*, İskenderiye, ts. (Müessesetü şebâbi'l-câmia), s. 558, 560; Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı, E-Kitap, tür.yer.; Lütfi Şeyban, "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir", *İslâmî Araştırmalar*, XI/3-4, Ankara 1998, s. 260, 264; E. Lévi-Provençal, "Zîrîler", *IA*, XIII, 576-577; P. Buresi, "Zîrî b. 'Atıyya", *El² Suppl.* (İng.), s. 843-844.

NADİR ÖZKUYUMCU